

УДК 94(477):351.858

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24>

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Філіпович Мирослава,

кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри всесвітньої історії, докторантка
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-3220-6746

У дослідженні аналізується роль історичної пам'яті у формуванні національної самоідентифікації, а також роль, яку має відігравати система освіти в цьому непростому процесі. Дев'ять років триває російсько-українська війна, війна, яка принесла Україні тисячі загиблих, поранених, мільйони переселенців, окупацію її території та найсерйозніші порушення прав людини. Українці є очевидцями збройного конфлікту.

У зв'язку із цим постають питання: як освіта має формувати історичну пам'ять про війну, що триває, яка її роль, що та як ми маємо зберегти для наших нащадків? Адже образи пам'яті нестійкі та фрагментарні. Лише обставини, що примушують до згадок, дозволяють пам'яті набутти цілісність і стійкість.

Російсько-українська війна, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, актуалізувала питання ролі та значення історичної освіти населення, а також потребу переосмислення методологічної складової частини досліджень з історії України.

Метою дослідження є з'ясування концептуальних основ формування історичної пам'яті через систему сучасної освіти в Україні, а завданням даної розробки є встановлення рівня ефективності впроваджуваних реформ. Наукова новизна полягає в комплексному аналізі системи освіти як складової частини у формуванні історичної пам'яті.

Ключові слова: освіта, історична пам'ять, національна пам'ять, Україна.

Filipovych Myroslava. Problems of formation of historical memory in the educational sphere of Ukraine

The study analyzes the role of historical memory in the formation of national self-identification, and what component the education system should play in this not simple process. The Russian-Ukrainian war has been going on for nine years, a war that has brought Ukraine thousands of dead, wounded, millions of immigrants, the occupation of its territory and the most serious human rights violations. Ukrainians are eyewitnesses to the armed conflict.

In this regard, the question arises of how education should shape the historical memory of the ongoing war, what its role is and what and how we should preserve for our descendants. After all, images of memory are unstable and fragmentary. Only circumstances forcing references allow memory to acquire integrity and stability.

The Russian-Ukrainian war, which began on February 24, 2022, actualized the role and significance of historical education of the population, as well as the need to rethink the methodological component of research on the history of Ukraine.

The aim of the study is to clarify the conceptual foundations for the formation of historical memory through the system of modern education in Ukraine, and the task of this development is to establish the level of effectiveness of the implemented reforms.

Scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the education system as a component in the formation of historical memory.

Key words: education, historical memory, national memory, Ukraine.

Виклад основного матеріалу. Подразниками, які змушують формуватися історичну пам'ять, стають не лише люди, події, предмети, будівлі, традиції, легенди, географічні точки, які оточені особливою символічною аурую, має бути створена цілісна система освіти, в основу якої закладене конструювання наративів, адже це спосіб мислення про історію й історичну пам'ять.

Однак під час формування такої системи варто пам'ятати, що поняття «історія» й «історична пам'ять» не є синонімами. Метою вивчення історії є точне об'єктивне відображення минулого, виклад і опис подій, причин, з'ясування закономірностей і результатів історичного процесу. Тоді як історична пам'ять – це насамперед усна традиція передання інформації, досить часто вона суб'єктивна, базується на емоціях, пов'язана з особистістю або із соціальною групою.

На думку багатьох дослідників, історична пам'ять тісно пов'язана з міфами [5]. Невипадково богиня стародавніх греків Мнемозина вважалася богинею пам'яті і водночас уяви, адже пам'ять, зберігаючись

на підсвідомому рівні, відтворює події чи відомості про них за допомогою уяви, розбудженої почуттями, відчуттями, фактами сьогодення. Час теж впливає на пам'ять, коли зникають свідки історичних подій, історична пам'ять теж переосмислюється, з'являються інтерпретації, оспівування, водночас стираються одні деталі й актуалізуються інші під впливом сьогодення.

Отже, історична пам'ять є ресурсом, на відміну від історії як наукового знання про минуле, актуалізує зв'язок часів. Історична пам'ять – «найважливіша складова частина самоідентифікації індивіда, соціальної групи та суспільства загалом, бо поділ оживляє образи історичного минулого та є таким типом пам'яті, який має особливе значення для конституювання й інтеграції соціальних груп у сьогоденні» [5].

Зростання інтересу до свого минулого, що спостерігається в сучасному суспільстві, пояснюється саме «ідентифікаційною» функцією історичної пам'яті. Історична пам'ять лежить також в основі національної пам'яті. «Історична пам'ять включає у себе суспільно значущу ретроспективну інформацію та її усвідомлення, ціннісні оцінки, які закарбувалися у свідомості та національному характері народів, у їх духовній і матеріальній культурі. Вона є життєво важливим духовним атрибутом української політичної нації» [8, с. 2].

Французький соціолог Моріс Хальбвак, який вважається засновником теорії історичної пам'яті, у своїй праці «Коллективна пам'ять» протиставляє історію й історичну пам'ять: «Історія зазвичай починається в ту мить, коли закінчується традиція, коли згасає або розпадається соціальна пам'ять. Поки спогад продовжує існувати, немає необхідності фіксувати його письмово, та й узагалі якось фіксувати. Тому потреба написати історію того чи іншого періоду, суспільства і навіть людини виникає тільки тоді, коли вони вже пішли так далеко в минуле, що в нас мало шансів знайти навколо себе багато свідків, які зберігали про них якийсь спогад» [1, с. 289].

Для історичної науки істотне прагнення до універсальності, до подолання національних рис у її викладі, ідеологічних особливостей викладу, характерного для окремого історичного періоду. Історія – одна. Варіантів історичної пам'яті – безліч. Множинність ця – наслідок одночасного існування багатьох соціальних груп, які закарбували у своїй колективній пам'яті ту чи іншу подію. «У кожній із цих груп, – пише М. Хальбвак, – своя історія. У ній можна розрізнити постаті та події. Але вражає нас те, що в пам'яті, однак, на передній план виступають схожості. Розглядаючи своє минуле, група відчуває, що вона залишилася тією ж, і усвідомлює свою самототожність у часовому вимірі <...> Але група, яка живе насамперед для самої себе, прагне увічнити ті почуття й образи, які становлять матерію її думки» [1, с. 290]. Історична колективна пам'ять, згідно з М. Хальбваксом, глибоко пов'язана із самоідентифікацією соціальних груп.

Отже, установа національних свят, відзначення історичних подій, повернення українських традицій, належне шанування власних українських героїв і постатей сприяють не лише ідентифікаційним процесам, а формуванню історичної пам'яті, самоусвідомленню в національному питанні, визначенню своєї приналежності до нації, а відповідно, утвердженню української державності. Одним із засобів у такому процесі повинна стати освіта, освітні заклади.

У сучасних реаліях, коли в Україні йде війна, а напередодні здійснювалися реформи, зокрема й у системі освіти, зауважимо той факт, що, на жаль, історична наука залишилася найбільш консервативною та стагнаційною порівняно з іншими гуманітарними освітньо-науковими галузями. Якщо в українській філології регулярно переглядаються освітні програми, що, у свою чергу, дозволило досить швидко реагувати на повсякденні реалії та вилучати російських письменників із шкільних програм; українська абетка та правопис за тридцять років незалежності нашої держави переглядалися щонайменше двічі, то в історичні освітні програми, фактично, після появи праць О. Субтельного, нічого новітнього не вносилося.

Звичайно, на початку 90-х рр. ХХ ст. історична освіта зазнає суттєвих структурних змін, значним чином опираючись на історичні розробки діаспорних учених, як-от от Н. Полонська-Василенко, Д. Дорошенко й інші, що дозволило в досить швидкому темпі перетворити курс історії України з регіонального, вторинного навчального курсу на курс історії суверенної держави з повноцінним історичним корінням.

Зміни, які відбулися у 90-х рр. ХХ ст. в історичній науці, привели до пошуку нової методології навчання історії та змін у вітчизняній педагогіці та методиці навчання, перейшовши у принципово нову площину – «органічне поєднання загальнодемократичних і гуманістичних засад із національними та державними» [14]. Хоча, на нашу думку, саме таке формулювання із часом змусить загальмувати розвиток методики навчання історії, оскільки, прикриваючись загальнодемократичними та гуманістичними засадами та базуючись на низькому рівні знання власної історії та виховані на засадах

комуністичної ідеології, українські історичні кола з деякою сором'язливістю та боязню будуть обстоювати власні національні історичні корені, робити акценти на українській історії й українських історичних персонажах, щоразу оглядаючись, що скажуть східні чи західні сусіди.

На думку О. Савченко, розроблення концептуальних засад шкільної історичної освіти в 90-ті рр. ХХ ст. відбулася в кілька етапів, які пов'язані з ухваленням важливих освітніх програмних документів і законів – «Концепції гуманітаризації загальної середньої освіти» (С. Гончаренко, Ю. Мальований) і Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ ст.») [14].

Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 було затверджено Національну доктрину розвитку освіти, у якій декларувалося, що «освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності».

Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями» [7].

Варто зазначити, що в 1990-х рр. перед Україною постала нагальна проблема формування єдинокентричної історичної пам'яті для всієї країни. Проблема була пов'язана передусім не лише з тим, що українська держава заявила про свою незалежність, але й із тим, що для різних регіонів шкільні програми були різні. І це тривало значний час і після проголошення незалежності. Громадян країни не вчили на принципах єдиної спільної історичної пам'яті, яка, зрештою, теж не була напрацьована. Усі спроби щодо впровадження національної ідеї перекривалися ідеями долучення до загальнолюдських надбань і до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин.

Звичайно, упродовж усіх років питання викладання історії та національної пам'яті порушувалися неодноразово. У Львівському національному університеті вводиться новий курс «Історична пам'ять та історична освіта», який передбачає вивчення основних концепцій і підходів до історичної пам'яті й історичної політики, змісту та напрямів реформ шкільної історичної освіти в Україні, змісту навчальної та методичної літератури з історії у світлі категорій історичної пам'яті [4].

У Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького ще у 2018 р. проф. В. Гоцуляком порушувалося питання про шкільну історичну освіту, проблеми та перспективи її удосконалення. Науковець зазначив, що «формування глибокого та правдивого уявлення про історію, її історіографію сприятиме систематизації історичних знань, які мають свою стратифікацію та спеціалізацію в середовищі наукового історичного співтовариства й учителів історії у школі» [15].

Окрім академічної спільноти, на сполох всі ці роки били і фахівці середньої ланки освіти. Так, у грудні 2021 р. В. Дяків, переможець 2020 р. Global Teacher Prize Ukraine, учитель історії, громадянської освіти й основ здоров'я Заліщицької державної гімназії (Тернопільщина) в інтерв'ю «Новій українській школі» наголошував: «Першим завданням у викладанні історії України я вбачаю формування концепції історичної освіти. Виокремлення ключових моментів, навколо яких розгортаються причинно-наслідкові зв'язки і формується національна та громадянська свідомість».

Питання в тому, що в нас, на жаль, немає такого документа, ба більше – навіть розуміння його необхідності» [3].

За всі роки незалежності, варто констатувати, так і не була напрацьована єдина історія для всієї України. Навіть більше, насправді в державі існували сили, які саботували будь-яке зрушення в даній сфері. Відгуками на такі дії та події можна назвати навіть ту ситуацію, коли владні інституції на рівні Міністерства освіти і науки України (далі – МОН) і Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти видають рекомендації щодо збільшення курсів української історії в навчальних закладах, однак лише в поодиноких випадках (Запорізький національний університет) дослуховуються до таких рекомендацій, навіть розпалюється значна дискусія в соціальних мережах щодо доцільності даних рекомендацій. Хочеться нагадати, що наші споконвічні північні вороги перше, що роблять на захоплених територіях – це привозять власних учителів і знищують пам'ятники української історії та музеї, одним із сотень прикладів може слугувати демонтаж у Маріуполі пам'ятника Жертвам Голодомору 1932–1933 рр.

Значущість історичної пам'яті та єдиної історії для всіх громадян української держави стала зрозумілою під час війни. Так, МОН України 5 травня 2022 року, ініціювало проведення семінару-наради «Шкільна історична освіта в часи російсько-української війни». Основними питаннями які виносилися на обговорення: як розповідати школярам про передумови, характер і наслідки війни Росії проти України; ключові події, явища і процеси в історії ХХ ст. у сучасних підручниках України та Росії: компаративний аналіз змістовного наповнення, ціннісних орієнтацій, методичних підходів до вироблення в учнів критичного мислення; перегляд і доповнення шкільних програм у зв'язку з війною Росії проти України. Спікерами семінару були: фахівці МОН, науковці Інституту історії України НАН, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», представники ЗВО й інші.

У липні 2022 р. львівські освітяни та науковці розробили нове концептуальне бачення розвитку історичної освіти в Новій українській школі та запропонували Концепцію шкільної історичної освіти. Одним із ключових питань, яке потрібно нагально вирішити, є «усунення конфлікту історіографічних напрямів, який щоразу більше увиразнюється (цей конфлікт пов'язаний із різним визначенням основи української історії – народ, держава чи ідентичність?)» [10].

Однак такі заходи – це лише спроби пояснення одного історичного факту, насправді ж історію України потрібно не пояснювати одним вирваним із контексту тисячолітньої історії фактом, а розробити цілісну систему, яка б дозволяла сформувати основи національної ідеї та політику історичної пам'яті українського народу.

Для України завжди було важливим питання її історії, адже тривале перебування в неволі не сприяло розвитку національної історичної науки. Усе це стало поживним ґрунтом для створення та появи різних міфів і стереотипів. Міфи, на наше переконання, – це потрібна складова частина для формування національної ідентичності, майже кожна сучасна держава має свою офіційну та неофіційну сторінку історії. Саме неофіційна сторінка здебільшого складається з міфологічних аспектів – і це сприяє полегшенню засвоєння історії держави на побутовому рівні. Згадаймо лише чого варті міфи Греції та Риму. Для України міфічними постатями стали Маруся Чурай і герої Крут, запорізькі козаки та воїни УПА.

Саме через міфи формуються героїчні та позитивні історичні постаті. Тому наявність міфів в історичній науці не є такою шкідливою, як наявність стереотипів. Адже стереотипи в історії – це сприйняття реальності крізь ідеологічну призму. Загалом, нині в історичній науці не має однозначного визначення терміна «стереотип». Зазвичай термін «стереотип» уживають у значенні «закореніле ставлення до подій і явищ, вироблене на основі порівняння їх із внутрішніми ідеалами, що зазвичай не має безпосереднього стосунку до реальності. «Універсально-енциклопедичний словник» подає трохи інше визначення: стереотип – спрощене схематичне зображення осіб, груп, суспільних відносин, сформоване на основі неповних або фальшивих знань, однак закріплене на традиції. Стереотип важко піддається змінам. Варто пам'ятати, що стереотипи – це інструмент.

Варто відзначити, що питанням стереотипів в історичній науці протягом десятиліть частина українських істориків приділяла увагу. Зокрема, був започаткований громадський проєкт «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт», який мав на меті ліквідувати історичну безграмотність та інформувати про ключові суперечки щодо того, «що таке Україна», «що таке історія України», що таке «територія України». Завдяки цьому проєкту розвінчувалися основні міфи або стереотипи. Над проєктом працюють приблизно 20 істориків з Інституту історії України НАНУ, Українського інституту національної пам'яті, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Наукового гуманітарного товариства, Інституту української археографії, Усесвітньої асоціації українців тощо. Натепер історикам вдалось ґрунтовно, опираючись на факти та беззаперечну інформацію, розвінчати понад 50 міфів і стереотипів – щодо Криму, Голодомору, Донбасу, Півдня та Сходу [13].

Сприяють формуванню національної й історичної пам'яті випуски збірників наукових праць Українського інституту національної пам'яті «Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу», що став виходити щорічно із 2011 р. У збірниках публікувалися наукові статті, присвячені теоретичним проблемам національної пам'яті, впливу на національну пам'ять державотворчих і цивілізаційних здобутків українського народу, важливих подій і процесів вітчизняної історії, місцю національної пам'яті в суспільно-політичному житті України.

Міфами та стереотипами огорнута і доба козацтва. Черговий варіант популяризованої версії про походження козацтва представив професор В. Ластовський на XX Науковій конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», яка відбулася в Києві у 2011 р. Однак, на думку А. Петровського, «непереконливою залишається теорія, що спочатку, рятуючись від диких азійських кочових орд, слов'янське населення відступило на північ під захист лісів, щоб уже, рятуючись від феодалної неволі, тікати до вільного степу <...> Українським історикам шляхом кропітких системних досліджень необхідно відтворити історію рідної землі. Та чи воно потрібно, рясно асимільованому північним сусідом, українському суспільству (наговпу) і його науковцям?» [11].

Цікавою, на нашу думку, є праця О. Однороженка «Звичайна схема української історії», у якій автор окреслює основні міфологічні та стереотипні наративи, які, на жаль, панують не лише в побуті, серед українського населення, але й серед професійних істориків, – предки-«бідлахи»; «миролюбність»; питання «походження українців»; витоки української історії; «наша/не наша» земля та минуле; чий герої; «не спільна колиска»; «імперія русів»; «цивілізаційний вибір»; «бездержавність», «спільна державність» тощо [9].

Не менше стереотипів існує й у сфері міжнародних відносин. Так, М. Галушак у своїй праці ставить питання «Хто говорить в українцях, коли вони говорять про «москалів», «жидів», «ляхів», «турків», «німців» <...>?». На думку автора, щоб зрозуміти проблему історичних стереотипів, треба «розглянути та проаналізувати проблеми міжнародних і міжетнічних конфліктів, адже саме з них виникають ці стереотипи» [2].

Проблемам наявності стереотипів у міжнародній сфері присвячена колективна монографія українських і польських істориків, соціологів, культурологів і філософів «Міфи і стереотипи в історії Польщі та України в XIX і XX ст.». У книзі проаналізовано роль міфів і стереотипів щодо минулого у свідомості українського та польського народів у період формування національної самосвідомості в XIX і XX ст. Автори зупиняються на таких моментах, як міфи, стереотипи, пам'ять у сучасній гуманітарній науці, досліджують висловлювання на різні теми: від політичної історії, через історію культури та наукового життя, до питань у сфері економічної історії, з'ясовують ставлення поляків та українців до культури національних героїв – образів героїв, які постійно вкорінені в національних нарративах, наприклад, до героїв Богдана Хмельницького та Юзефа Пілсудського. Окремим питанням у монографії постали польсько-українські суперечки про козацький міф і те, що стосується спільного минулого [6].

В аналітичній записці 2019 р. Національного інституту стратегічних досліджень зазначено, що «після відновлення суверенітету України вітчизняні історики інтенсифікували дослідження національного історичного процесу, відтворюючи сукупність його політичних, соціальних, економічних і культурних аспектів. Однак запропонувати суспільству цілісний, консолідуючий концепт бачення минулого поки що не вдалося. Одна із серйозних перешкод на цьому шляху полягала в тому, що державна історична політика в Україні була не системною, а ситуативною, і формувалась на основі міксції радянської й української інтерпретації історії» [12].

Саме нав'язаним стереотипним мисленням можна пояснити дії політичної еліти України – слабкість у внутрішній політиці, сумнівна відмова від ядерної зброї, розвал армії, політичні поступки сусідам, пасивна зовнішня політика. І нинішня війна є платою за ущербне сприйняття власної історії.

Висновки. Отже, відсутність цілісної системи формуванні історичної пам'яті, наявність стереотипів, міфологізації історії без належного її об'єктивного вивчення та популяризації є одним з елементів причин сьогоденної війни. Продовження ігнорування вирішення комплексу цих питань не приведе до покращення ситуації та залишається подальшою загрозою у формуванні національної ідентичності й української державності. Ми насправді дорого платимо за власні стереотипи, від яких так і не змогли позбутися за роки незалежності.

Література:

1. Halbwachs M. Les cadres sociaux de la memoire. Paris : Albin Michel, 1994. P. 289–290.
2. Галушак М. (Не)можливість подолати історичні стереотипи щодо націй. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2011/12/28/66418/>
3. Дяків В. Про те, чому вивчення історії через набір дат шкодить і чому починати тему незалежності в старшій школі – це запізно. URL: <https://nus.org.ua/articles/vasyl-dyakiv-pro-te-chomu-vyvchennya-istoriyi-cherez-nabir-dat-shkodyt-i-chomu-pochynaty-temu-nezalezhnosti-v-starshij-shkoli-tse-zapizno/>
4. Історична пам'ять та історична освіта. Опис курсу. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/course/istorychna-pamyat-ta-istorychna-osvita-v-ukrajini>
5. Коленько С. Історична пам'ять, Історія та історична пам'ять. *Менеджмент у сфері культури і мистецтва* : підручники для студентів онлайн. URL: stud.com.ua
6. Міфи та стереотипи в історії Польщі та України XIX–XX ст. / ред. : Анджей Чижевський та ін. Варшава ; Лодзь, 2012, 496 с.
7. Національна доктрина розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
8. Національна та історична пам'ять : збірник наукових праць. Вип. 1. URL: [zbirka:Layout 1.qxd/uinp.gov.ua](http://zbirka.layout1.qxd/uinp.gov.ua)
9. Однороженко О. «Звичайна схема» української історії. URL: <http://www.haidamaka.org.ua/0182.html>
10. Оновлення гуманітарної освіти в школі: як викладати історію. URL: <https://osvita.ua/school/reform/87149/>
11. Петровський А. Козацтво: міфи, стереотипи. Традиції та відновлення історії. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових статей. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 321–329.
12. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналітична доповідь / В. Яблонський та ін. ; за заг. ред. В. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с.
13. Про проєкт. URL: <https://likbez.org.ua/ua/>
14. Українська шкільна історична освіта: основні етапи становлення. URL: https://www.ippo.if.ua/files/%D0%86%D0%9C/ukr_shkilna_osvita_gafijchuk.doc
15. Шкільна історична освіта: проблеми та перспективи її вдосконалення. URL: <http://histfilos.edu.edu.ua/hovyny/653-shkilna-istorychna-osvita-problemy-ta-perspektyvy-ii-udoshkonalennia.html>